

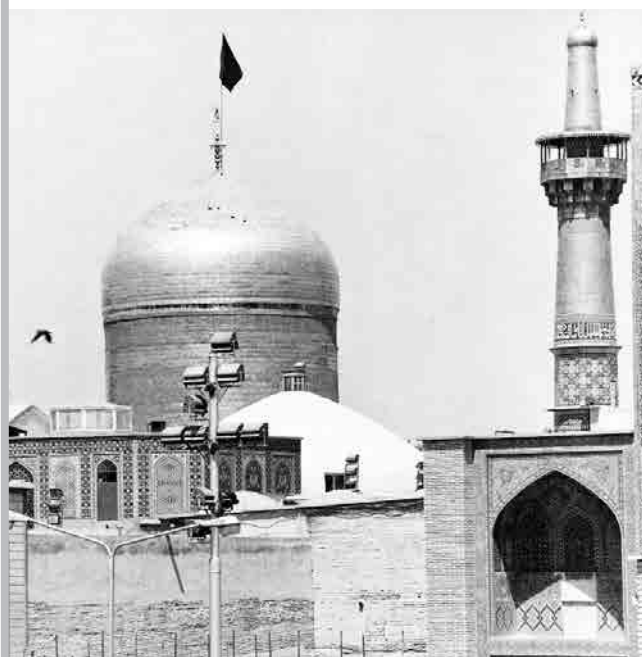
تحلیلی بر یکی از کهن‌ترین نقشه‌های ابنیه حرم مطهر رضوی

وحید توسلی*

چکیده

حرم مطهر رضوی مجموعه‌ای زیارتی، عبادی، آموزشی و اداری است که در آن بناهای متعددی شامل مساجد، مضجع شریف امام‌رضا(ع)، مدارس، موزه‌ها، صحن‌های بزرگ، مهمان‌خانه‌ها و ساختمان‌های اداری وجود دارد. حریم حرم مطهر چندین بار دچار تغییر گردید و بخشی از بازار و محله‌های مسکونی و برخی مدارس و کاروانسراهای اطراف آن تخریب شد تا ابنیه منسجم کنونی حرم شکل گرفت. در گذشته زندگی و کسب مردم مشهد در میان ابنیه حرم همچون زیارت و عبادت‌شان در جریان بود. شناخت این مسئله نیازمند مراجعه به منابعی است که بتواند آن بخش از تاریخ حرم را که از پادها رفته است، نشان دهد. در این پژوهش یکی از نقشه‌های کهن حرم مطهر رضوی که به سفارش عبدالرزاق بغایری طراحی شده، بررسی و در آن شاکله مجموعه بناهای حرم در اواخر دوره قاجار توصیف گردیده تا از این طریق پژوهشگران بتوانند بافت حرم مطهر رضوی را از لحاظ تاریخی، جغرافیایی، اقتصادی، مردم‌نگاری و سنت‌های فرهنگی و اجتماعی مورد پژوهش قرار دهند.

کلیدواژه: نقشه، سند ۶۲۲۵۸، آستان قدس رضوی، عبدالرزاق بغایری، باخرا، معماری، مشهد

* کارشناس ارشد ایران‌شناسی، مدیر اسناد و کتابخانه پژوهشکده نوین شهر معنوی تامن،

مقدمه

شهر مقدس مشهد یکی از شهرهای کهن ایران است که پیرامون مضجع نورانی حضرت ثامن‌الائمه، علی‌بن‌موسی‌الرضا(ع) شکل گرفته و رونق و رشد آن در طول تاریخ به‌واسطه حضور پرفیض این حرم نورانی بوده است. شناخت هویت این شهر به‌عنوان یک محیط جغرافیایی که طرازهای پیچیده و چند لایه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، زیارتی، سیاسی و هنری دارد، به‌واسطه شناخت حرم مطهر رضوی حاصل می‌شود که منشاء مشترکات و روح جمعی حاکم بر مردم این شهر بوده و در بسترهای تاریخی مختلف قابل واکاوی و بررسی است. علاوه بر این، یکی از عوامل مهم در گسترش شهر مشهد، حضور مهاجران و زائرانی است که به این شهر وارد شده‌اند. این حضور در ابتدای قرن جاری سبب شد بخشی از ابنیه کهن پیرامون حرم مطهر جهت ساخت معابر (فلکه حضرتی) و صحن‌های جدید تخریب شود. همچنین موجب ایجاد تغییراتی گسترده در بافت قدیم شهر و مجاور حرم شد که بر اساس سنن گذشته و اعتقادات مذهبی دور حرم گرد آمده بودند. در پژوهش حاضر، جهت شناخت این هویت فراموش (تخریب) شده، به بررسی یکی از اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی پرداخته شده است. در این سند می‌توان بافت بناهای حرم مطهر را قبل از اجرای طرح‌های توسعه و ساخت فلکه حضرتی مشاهده کرد. این سند به شماره ۶۲۲۵۸ در مرکز اسناد کتابخانه مرکزی ثبت شده و شامل نقشه‌ای از حرم مطهر رضوی است.^۱ این نقشه توسط میرزا علی‌اصغرخان مهندس و به سفارش عبدالرزاق بغایری^۲ ترسیم شده است. طراحی این نقشه به سال ۱۳۰۲ش در مشهد مقدس آغاز و ترسیم آن در سال ۱۳۰۴ش در شهر تهران به پایان رسیده است. شناسنامه این نقشه شرحی است در باب تاریخ و نحوه ترسیم نقشه که محاسباتی در باب درجه خط قبله از قبله حرم مطهر رضوی نیز دارد و بغایری آن را در باب بیشتر شهرهای ایران انجام داده است. متن شناسنامه نقشه عبارت است از:

بسمه‌تعالی

در محرم سنه ۱۳۴۲ هجری که هیئت اعزامیه سرحد شمال شرقی، بین دولت علیه ایران و دولت شوروی (روس) وارد مشهد مقدس شدند... هیئت فنی در تحت ریاست اینجانب عبدالرزاق مهندس بغایری به شرح ذیل شروع به عملیات فنی نمود: اولاً از چهاردهم

شهر محرم در اطراف مشهد مقدس، خود اینجانب به عملیات مثلثاتی که اساس نقشه‌برداری بر آن می‌باشد پرداخته، بتدریج ۲۵ فرسنگ در شمال و ۱۵ فرسنگ در جنوب و ۱۵ فرسنگ در شرق و ۱۶ فرسنگ در مغرب که تقریباً معادل ۷۰۰ فرسنگ مربع می‌شود، تهیه نقاط مثلثاتی نمود؛ ثانیاً پس از تهیه نقاط مثلثاتی آقای محسن‌خان انصاری که یکی از معاونین اینجانب بود، محیط شهر مشهد مقدس و اعاده فرسنگ از اطراف آن نقشه‌برداری نمود. ثالثاً نقشه‌برداری داخل حرم مطهر و اطراف را از ابتدای بست بالا خیابان تا آخر بست پایین خیابان بانضمام دو صحن کهنه و نو و مسجد گوهرشاد به آقای میرزا علی‌اصغرخان مهندس که او نیز سمت معاونت داشت واگذار نمودم. پس از اتمام این نقشه چون موجبات ترسیم آن در مشهد مقدس موجود نبود لهذا اتمام آن به عهده تعویق افتاد تا آنکه به تهران مراجعت کردیم و در ذیقعه ۱۳۴۳ در تهران ترسیم آن اتمام پذیرفت و اکنون یک نسخه آن تقدیم آستانه مطهره می‌شود.

اما مشهد مقدس که کرسی خراسان و مدفن حضرت ثامن‌الائمه، علی‌بن‌موسی‌الرضا علیه‌الاف‌التحیه‌والثناء و زیارتگاه عموم شیعیان است، ارتفاعش از سطح بحر محیط نهصد متر است و عرض گنبد مطهر از خط استوا مطابق رصدی که اینجانب در لیلته سه‌شنبه ۱۶ جدی مطابق ۱۵ جمادی‌الثانیه سنه ۱۳۴۳ نموده‌ام (۳۶) درجه (۱۷) دقیقه (۴۸) ثانیه است و طولش به رصد اینجانب در صورتی که قلّه کوه توچال را مطابق معمول اینجانب مبدأ طول اختیار کنیم و آن خطی است که از وسط شهر طهران می‌گذرد هشت درجه ده دقیقه نوزده ثانیه شرقی است. اما عرض مشهد را علماء فن اروپایی (۳۶) درجه (۱۷) دقیقه (۱۳) ثانیه و طول آن را نسبت به رصدخانه گرنویچ (۵۹) درجه (۳۶) دقیقه (۱۵) ثانیه حساب کرده‌اند و چون استخراج انحراف قبله اساسش بر عرض و طول است، لهذا اگر (تا) عرض و طول اروپایی قبله را استخراج نماییم (۵۳) درجه (۵۷) دقیقه (۳۵) ثانیه می‌شود و با رصدی که اینجانب نموده (۵۳) درجه (۵۶) دقیقه (۲۵) ثانیه می‌باشد و این تفاوت قابل‌ملاحظه نیست، به علاوه رصد اروپائیان لابد در مکانی غیر گنبد مطهر بوده است.

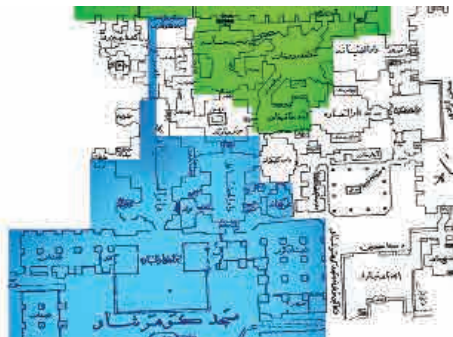
متون نقشه به خط نسخ تحریری است و در بالای نقشه به خط ثلث عنوان نقشه چنین درج شده است: «نقشه بقعه منوره مطهره ثامن‌الائمه حضرت رضا

۷۳۳ق از مشهد بازدید کرد و در توصیف مجموعه حرم از قبه، مدرسه و مسجد آن یاد کرده است (ابن بطوطه، ۱۳۶۱: ۴۴۱/۱). در دوره تیموری بناهای متعددی در حرم مطهر ساخته شد که بر معماری دوره‌های بعد تأثیرگذار بوده است. ساخت مسجد گوهرشاد و دکان‌هایی که در اطراف آن وقف مسجد شده؛ رواق‌های دارالحفاظ و دارالسیاده؛ مدارس پریرزاد و دودر و ایوان طلای صحن عتیق (انقلاب) متعلق به این دوره است. در دوره صفوی صحن عتیق گسترش یافت و مجموعه بناهایی چون گنبد الله‌وردی‌خان و حاتم‌بیگ اردوبادی؛ رواق توحیدخانه؛ مسجد ریاض؛ مدارس خیرات‌خان، پایین پا، مستشار و میرزا جعفر ساخته شد. صحن نو، دارالضیافه و دارالسعادة از بناهای مهم دوره قاجار است که در بخش شرقی حرم ساخته شده‌اند.

آنچه ذکر شد مشخص می‌کند که مجموعه بناهای مهم حرم در مقاطع مختلف تاریخی ساخته شده و در دوره‌های مختلف در حال نوزایی و تجدید بنا بوده‌اند. با بررسی نقشه شماره ۶۲۲۵۸ می‌توان مشاهده نمود که اولاً سه بنای قبه مطهر و مناره کنار آن و مسجد بالاسر، قدیمی‌ترین بناهای باقی‌مانده قبل از دوره تیموری است. در دوره تیموری به سمت جنوب‌غربی قبه، مجموعه بناهایی ساخته شد. بیشتر بناهای دوره صفوی متعلق به سمت شمال‌شرقی حرم است. در شکل زیر رنگ آبی بناهای ساخته شده در دوره تیموری و رنگ سبز مجموعه بناهای ساخته شده در دوره صفوی را نشان می‌دهد.

نقشه حرم مطهر رضوی (سند ۶۲۲۵۸)

حرم مطهر رضوی مجموعه‌ای زیارتی، عبادی، آموزشی و اداری است و در آن مساجد متعدد به جهت عبادت،

نقشه حرم مطهر رضوی، برگرفته از سند شماره ۶۲۲۵۸، مرکز اسناد کتابخانه

علیه‌الاف التحیه‌والثناء ارواحنا و ارواح‌العالمین له الفداء می‌باشد که تقدیم آستان ملایک‌پاسبان اقدس گردید.» در حاشیه پایین نقشه، جهت‌های جغرافیایی و سمت قبله و مقیاس نقشه با شاخص متر و همچنین زرع، برابر با دویست و پنجاه و یک درج شده است. کاغذ نقشه مرمت و از اطراف دچار فرسایش و تخریب شده است.^۲

حرم مطهر رضوی

حرم مطهر رضوی شامل مدفن و محدوده پیرامون مرقد امام رضا(ع) است. این مکان در میان شیعیان دارای احترام بوده و از دوره صفوی و زمان ساماندهی تشکیلات آستان قدس، کاربرد ویژه حرم در باب مرقد مطهر حضرت رضا(ع) و اماکن متبرکه پیرامون آن رایج شد که مستندات آن در اسناد شماره ۲۷۵۲۲ و ۲۲۵۲۷ مرکز اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس قابل مشاهده است. این محیط مورد احترام شیعیان بوده، در آن پناه‌جویان از تعرض در امان بودند؛ چنان‌که آغاز و رواج بست‌نشینی- اصطلاح بست بالا و پایین خیابان اشاره به این موضوع دارد- و همین مفاهیم مشابه در عصر صفوی از جمله قرآینی است که کاربرد اصطلاح حرم [حرمت مکان] را در آن دوره تأیید می‌کند (پروشانی، ۱۳۷۵: ۳/۳۹۶).

از زمان شهادت امام(ع) و دفن پیکر پاک ایشان در باغ حمیدین قحطیه، مجموعه بناهایی پیرامون آن ساخته شد و نشان آن آثار بارزشی است که بعدها امرای سامانی به آن مکان مقدس اهدا نموده‌اند. امرایی چون: کشوادبن املاس در سال ۳۲۷ق، ابن‌سیمجور به سال ۳۶۳ق^۱ و ابن‌کثیر به سال ۳۹۳ق^۲ قرآن‌هایی را وقف حرم نموده و در وقف‌نامه خود از ابنیه حرم یاد کرده‌اند. این موضوع نشان از اهمیت و آبادانی آن داشته است. بنا به نوشته بیهقی(ف ۴۷۰ق)، افرادی چون «ابوبکر شهرد» و «سوری‌بن‌معتز» از امرای خراسان در دوره‌های سامانی و غزنوی، به آبادانی و ساخت مناره حرم پرداخته‌اند، همچنین «ابوالحسن عراقی»، از دبیران و سالار مناطق گُرد و عرب در دربار مسعود غزنوی که از اقداماتش روان ساختن مجدد آب قنات سناباد بود و وصیت کرد در مجموعه ابنیه مشهد علی‌بن‌موسی‌الرضا(ع) دفن گردد (بیهقی، ۱۳۹۰: ۵۸۰ و ۵۳۵).

در دوره سلجوقی توجه به حرم بیشتر گردید و شاهد آن، تزیینات معماری و محراب‌هایی است که در حرم نصب شده است. ابن‌بطوطه، سیاح مغربی، در سال

نقشه حرم مطهر رضوی (۱۳۴۳ ق)، طراح: علی اصغر خان مهندس، سند ۶۲۲۵۸، مرکز اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس

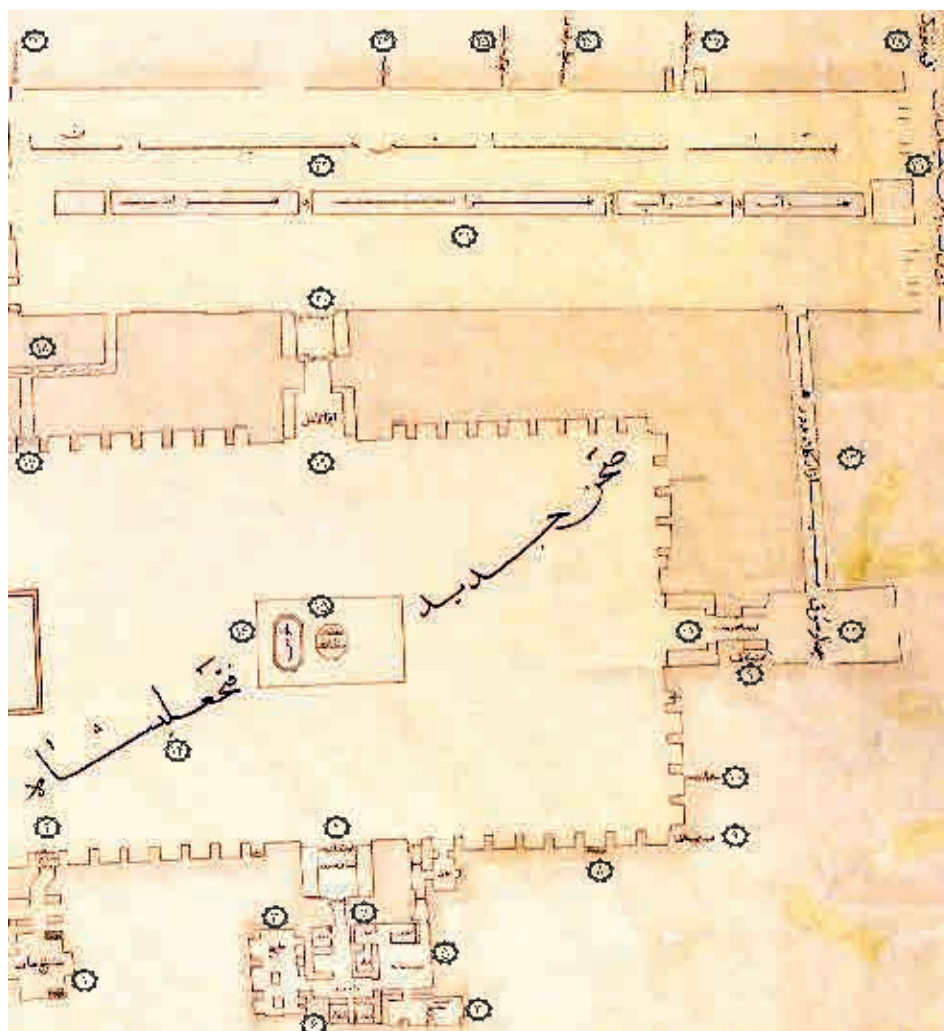
اسماعیل خان مهندس؛ ۲. نقشه مسجد گوهرشاد به میرزا علی اصغر خان مهندس؛ ۳. نقشه حرم مطهر رضوی به میرزا علی اصغر خان مهندس. به جهت اینکه تداخلی در کار طراحان ایجاد نگردد، در نقشه حرم مطهر (سند شماره ۶۲۲۵۸) فقط به ابنیه موجود در حرم مطهر پرداخته شده است و نقشه ابنیه اطراف حرم در نقشه شهر مشهد ترسیم شده است. در نقشه مورد بررسی فقط می توان نام ورودی بناهایی را که در به سوی حرم داشته اند مشاهده کرد. در این پژوهش با توجه به بزرگی نقشه شماره ۶۲۲۵۸ و نوع استقرار ابنیه حرم، جهت ذکر ابنیه و اماکن حرم مطهر رضوی، نقشه در پنج تصویر تقسیم و ارائه می گردد:

تصویر نخست:

پایین خیابان، صحن جدید و آشپزخانه خدام
این تصویر شامل بخش نهر پایین خیابان، صحن جدید، آشپزخانه خدام، مدرسه خیرات خان و مقبره شیخ بهایی است. در اطراف صحن جدید و پایین خیابان، راسته های بازار و کوچه هایی مشاهده می شود که امروزه تخریب شده اند. آب حوض و سقاخانه میانه

مدارس متعدد به جهت آموزش و ساختمان های اداری، موزه ای، کتابخانه ای و پژوهشی وجود دارد. ۶. اطراف حرم مطهر از سال ۱۳۰۷ش تا به امروز چندین بار دچار تغییر شده است. بخشی از بازار و محله های مسکونی و همچنین مدارس چون فاضل خان و باقریه در طرح توسعه حرم مطهر تخریب و ابنیه منسجم کنونی به جهت عبادت و زیارت بنا شد و در کنار آن، ابنیه موزه، کتابخانه و دانشگاه رضوی قرار گرفت. در گذشته زندگی و کسب مردم مشهد در میان ابنیه حرم همچون زیارت و عبادت شان در جریان بود و دکان های وقفی مسجد گوهرشاد و همچنین راسته ها و تیمچه ها به خصوص راسته بازار بزرگ مشهد در میان بافت ابنیه حرم مطهر وجود داشت و به همین خاطر بسیاری از ورودی صحن های حرم در این دوره به نام راسته بازارهای متصل به آن نام گذاری شده است. در نقشه شماره ۶۲۲۵۸ این راسته بازارها قابل مشاهده است.

عبدالرزاق بغایری در زمان حضور خود در شهر مشهد به سال ۱۳۰۲ش دستور طراحی سه نقشه را به مهندسان گروه خود داد: ۱. نقشه شهر مشهد به

و زائران در بست بالاخیابان بود که در سال ۱۳۰۸ ش، چهار سال بعد از طراحی نقشه، در مکان بالاخیابان ادغام گردید و مهمان‌خانهٔ خدام به همراه راسته‌بازار حکاک‌ها و تیمچه و مدرسهٔ پایین‌پا تخریب و زمین آن به صحن موزه تغییر کاربری داد.

صحن جدید به کمک کانالی، از طریق نهر پایین‌خیابان تأمین می‌شده است. این سقاخانه چند سال بعد از تهیهٔ این نقشه، در دورهٔ نیابت تولیت محمدولی اسدی برداشته شد. از نکات جالب توجه موجود در این نقشه، نام دیگر ایوان شمالی صحن جدید در دورهٔ پهلوی به نام ایوان تلگراف‌خانه است که در این نقشه به این نام برده نشده است. همچنین در زمان طراحی نقشه، حرم دارای دو مهمان‌خانهٔ خدام در جنوب صحن جدید

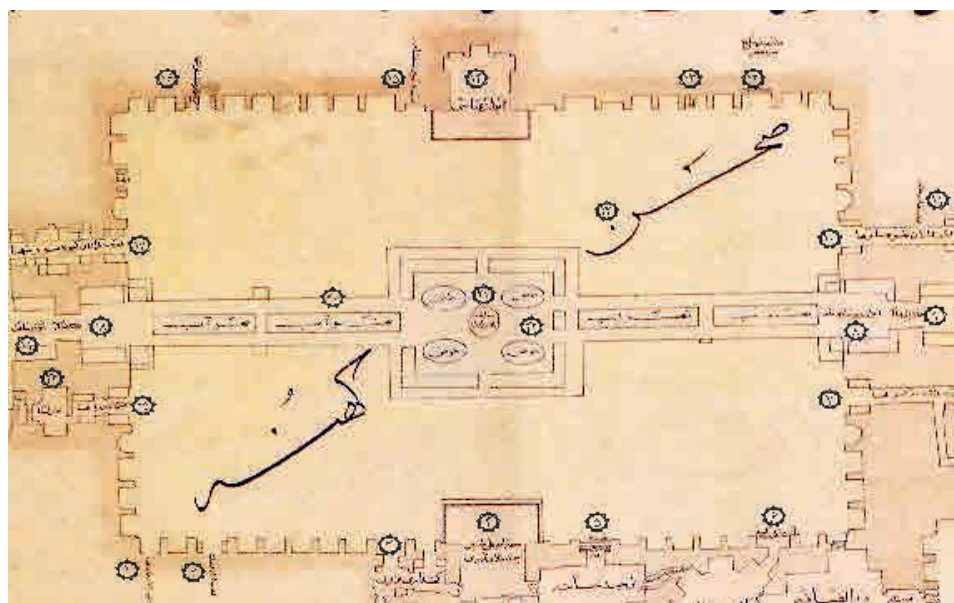
۱. بقعه شیخ بهایی	۱۱. درب صحن جدید	۲۱. نهر آب
۲. درب صحن مقبره شیخ بهایی	۱۲. چهارسوق	۲۲. پایین خیابان
۳. مطبخ	۱۳. بازار کلاهدوزها	۲۳. بازارچه نقیب
۴. ایوانی که به آشپزخانه خدام می‌رود	۱۴. صحن جدید (فتحعلی شاه)	۲۴. خیرات
۵. شربتخانه	۱۵. سقاخانه مستشارالملک	۲۵. درب تیمچه کوچک نقیب
۶. آب انبار	۱۶. حوض	۲۶. کوچه حاجی قاسم طهرانی
۷. انبار	۱۷. درب بازار زرگرها	۲۷. مدرسه خیراتخان
۸. درب تیمچه حکاکان	۱۸. بازار زرگرها	۲۸. کوچه تقی بیگی
۹. درب تیمچه حکاکان [فیروزه تراش‌ها]	۱۹. ایوان داخلی	۲۹. اول بست پایین خیابان
۱۰. مبال ^۱ مقبل حاجی السلطان	۲۰. ایوان خارج	

تصویر دوم:

صحن کهنه (صحن انقلاب)

و بسته شدن درب بازارها و مدارس که به این صحن باز می‌شده و همچنین تخریب کشیک‌خانه دربان‌ها و اتاق مجلس آستانه اشاره کرد. در دوره قاجار، هر کدام از دالان‌های ورودی صحن کهنه با توجه به بازار و مدرسه متصل به آن، نام‌گذاری می‌شده است؛ مثلاً با توجه به وجود بازار زرگرها در بین صحن کهنه و جدید، دالان ورودی جنوب شرقی صحن کهنه به نام دالان بازار زرگرها معروف بوده است.

این صحن یکی از کهن‌ترین بناهای حرم رضوی و در قدیم راه ورود زائران به قبه مبارکه و مسجد بالاسر بوده که در دوره صفوی به صورت امروزی پیریزی و ساخته شده است. در نقشه مدنظر، تفاوت‌هایی با صحن امروزی انقلاب وجود دارد که از آن جمله می‌توان به نهر آب و حوضچه‌های چهارگانه دور سقاخانه

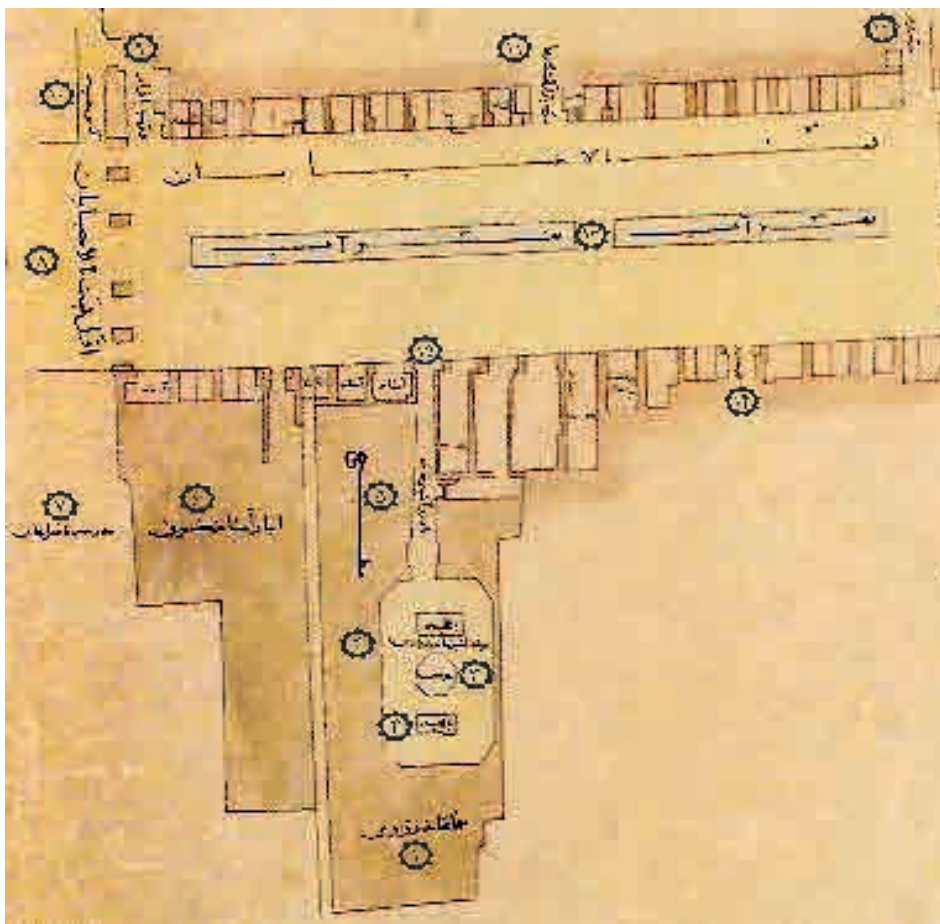
۱۹. ایوان زیر ساعت	۱۰. درب دالان نقره‌سازها	۱. درب بازار بزازها
۲۰. نهر آب	۱۱. کوچه نقاره‌خانه	۲. درب بازار بزرگ
۲۱. سقاخانه طلای نادری	۱۲. مدرسه حاج میرزا جعفر	۳. کفشداری بزرگ
۲۲. حوض	۱۳. مزار حر عاملی	۴. صفه امیرعلی شیر (ایوان طلای نادری)
۲۳. صحن کهنه	۱۴. ایوان عباسی	۵. پنجره فولاد
۲۴. مجلس آستانه	۱۵. درب مدرسه مستشار	۶. کفشکن درب گنبد
۲۵. کشیک‌خانه دربان‌ها	۱۶. درب بازار سنگتراش‌ها	۷. درب دالان زرگرها
	۱۷. درب دالان گیوه‌فروش‌ها	۸. ایوان زیر نقاره‌خانه
	۱۸. درب بالا خیابان	۹. درب پایین خیابان

تصویر سوم:

بالاخیابان و مهمان‌خانه زواری

اصلی شهر؛ مدارس پریرازاد، فاضل‌خان، نواب و دودر؛ مهمان‌خانه زائران بارگاه رضوی؛ حمام مهدی‌قلی‌بیک و مقبره امیرشاه ملک در اطراف این بست وجود دارد. از خصوصیات مهم این بخش از نقشه، مشخص نمودن محل مدرسه فاضل‌خان در کنار بست بالاست که در طرح ساخت فلکه حضرتی در سال ۱۳۰۷ ش تخریب گردید.

در این تصویر، نقشه اماکن متصل به بست بالاخیابان تا درب صحن کهنه (انقلاب) ترسیم شده است. اماکنی چون مهمان‌خانه زواری، انبار آستان قدس، درب بازار کفش‌دوزها و درب بازار بزرگ (بازار زنجیر) از آن جمله است. بسیاری از ارکان زندگی شهری چون بازار

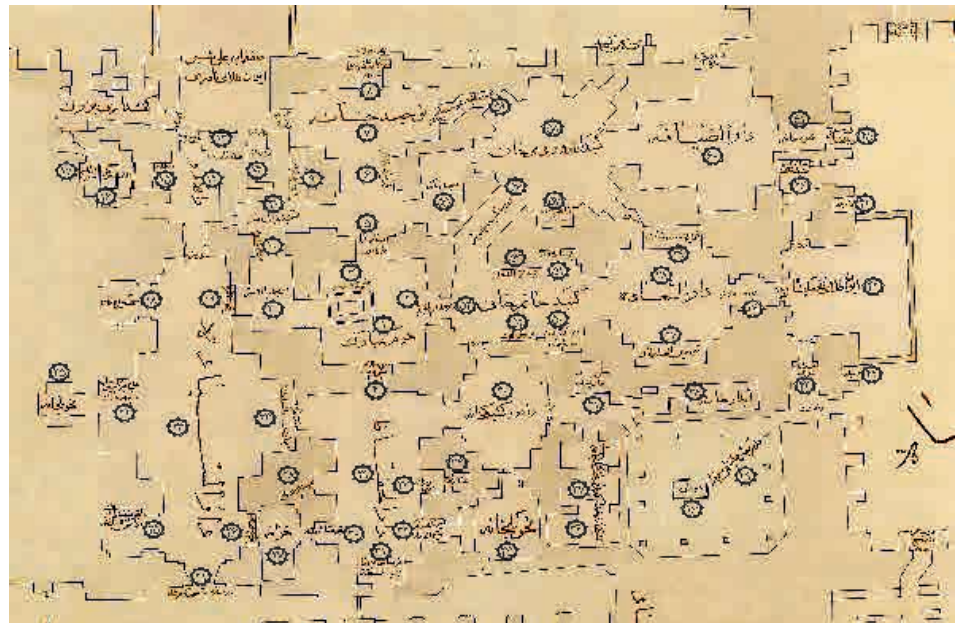

۱۱. درب بازار کفش دوزها	۶. انبار آستانه حضرتی	۱. مهمان خانه زواری
۱۲. درب بازار	۷. مدرسه فاضلخان	۲. حیاط آشپزخانه زواری
۱۳. نهر آب	۸. اول بست بالاخیابان	۳. حوض
۱۴. درب بازار	۹. درب بازار	۴. باغچه
۱۵. راهرو آشپزخانه	۱۰. کوچه	۵. مطبخ

تصویر چهارم:

اماکن مرکزی متبرکه حرم

این تصویر شامل اماکن سرپوشیده حرم مطهر رضوی و شامل مساجد، گنبدخانه‌ها و رواق‌هایی است که بر دور ضریح مطهر امام(رض) ساخته شده است. بخشی از بناها مانند مدرسه علی نقی میرزا و آبدارخانه متصل به آن و بنای راهرو کشیک‌خانه و تحویل‌خانه و همچنین ساختمان کتابخانه در دوران بعد تخریب و رواق‌های دارالسلام، دارالعزه، دارالسرور و دارالذکر به جای آنها ساخته شده است.

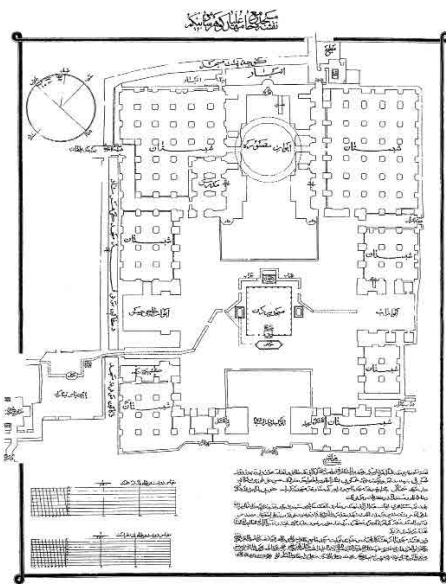
۲۱. درب نقره ایوان مسجد گوهرشاد	۱۱. مسجد پشت سر	۱. حرم مبارک
۲۲. قبر حاج میرزا حسین‌خان سپهسالار	۱۲. قرآن‌خانه	۲. درب طلای پایین پا
۲۳. دارالسیاده	۱۳. منار نادری	۳. ضریح مطهر امام(رض) (ع)
۲۴. ایوان حسام السلطنه	۱۴. راهرو	۴. درب طلای پیش‌رو
۲۵. قبر مؤمن السلطنه (مستشار الملک)	۱۵. سقاخانه	۵. صفة شاه‌طهماسبی
۲۶. قبر شیخ محمدتقی	۱۶. حوض	۶. قبر میرزای ناظر
۲۷. خزانه	۱۷. اطاق حاجب التولیه	۷. توحیدخانه
۲۸. قبر جلال الدوله	۱۸. مسجد حاج قاسم	۸. قبر میرزا محمدخان سپهسالار
۲۹. قبر دارالحفاظ	۱۹. پنجره نقره	۹. قبر حاجی قوام
۳۰. قبر حسام السلطنه	۲۰. مسجد بالاسر	۱۰. قبر محمدولی میرزا

۳۱. قبر عباس میرزا نائب السلطنه	۴۲. ایوان طلای فتحعلی شاه	۵۳. قبر حشمت الدوله
۳۲. قبر میرزا محسن خان مشیرالدوله	۴۳. کفشداری خدام	۵۴. گنبد حاتم خانی
۳۳. قبر فرمانفرما	۴۴. راه پله	۵۵. مسجد زنانه
۳۴. خزانه قدیم	۴۵. درب الضیافه	۵۶. درب گنبد به حرم
۳۵. تحویل خانه	۴۶. سقاخانه کفشداری قایینی	۵۷. قبر اللهوردیخان
۳۶. کشیک خانه خدام	۴۷. قبر امین السلطان	۵۸. گنبد اللهوردیخان
۳۷. کتابخانه	۴۸. دارالسعاده	۵۹. راه رو گنبد به توحیدخانه
۳۸. آبدارخانه	۴۹. قبر میرزا سعیدخان	۶۰. دارالضیافه
۳۹. مدرسه علی نقی میرزا	۵۰. قبر شوکت الملک میرعلم خان	۶۱. قهوه خانه
۴۰. راهرو کشیک خانه	۵۱. قبر صاحب دیوان	
۴۱. اطاق سرکشیک	۵۲. قبر معین الملک	

تصویر پنجم:

مسجد گوهرشاد و تیمچه پایین پا

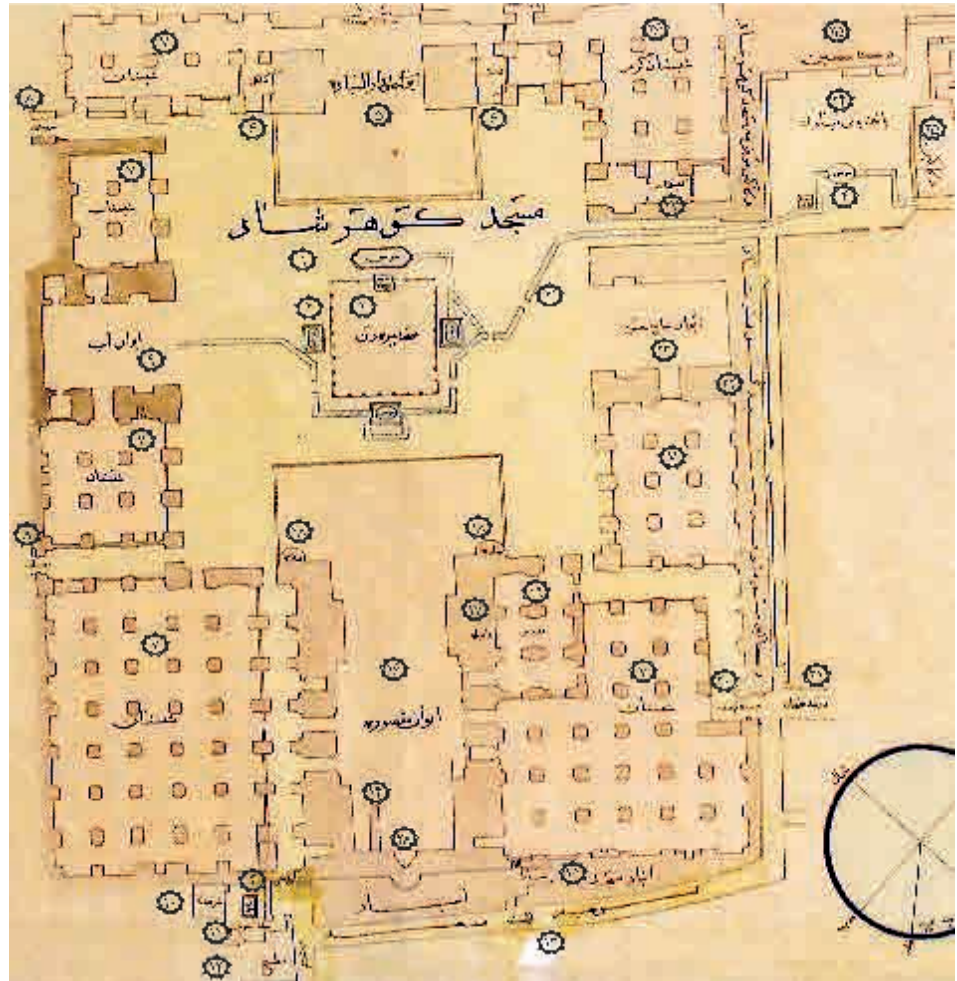
این بخش از نقشه شامل مجموعه ابنیه مدرسه پایین پا (مدرسه و دکان‌های بازار)، مسجد گوهرشاد و دکان‌هایی است که وقف مسجد و حرم مطهر رضوی شده، جزو مجموعه ابنیه آن دوران حرم به حساب می‌آمدند. این بخش از نقشه به سفارش عبدالرزاق بغایری و توسط میرزا علی اصغر خان مهندس به صورت نقشه مستقل ترسیم و به متولی مسجد گوهرشاد اهدا شده است و به شماره ۶۲۲۵۹ در مرکز اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس نگهداری می‌گردد.

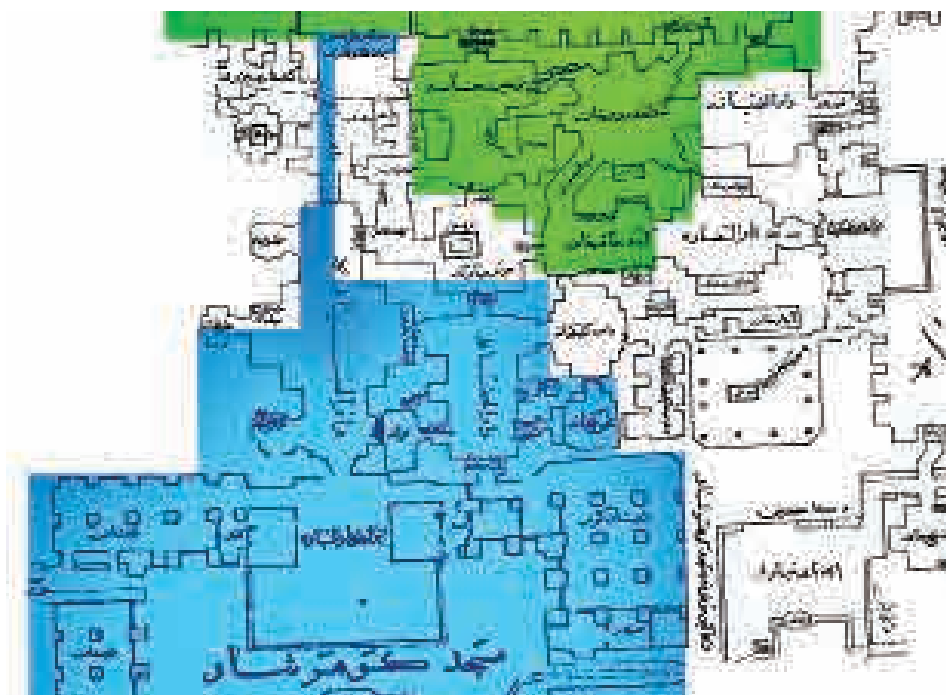
نقشه مسجد گوهرشاد، طراح: میرزا علی اصغر خان مهندس، سند شماره ۶۲۲۵۹، مرکز اسناد کتابخانه

چند سال بعد از طراحی نقشه تمام ابنیه شرقی مسجد گوهرشاد شامل کوچه‌ها، دکان‌های وقفی مسجد گوهرشاد، پایین پا، مهمان‌خانه خدامی، بخشی از خانه‌های محله دربند علی خان و ابنیه بازار و تیمچه حکاکان تخریب گردید تا صحن موزه ساخته شود، لذا این نقشه یکی از مدارکی است که ابنیه قبل از ساخت صحن موزه (رواق امام خمینی(ره) و ساختمان موزه) را نشان می‌دهد. در حرم مطهر دو مسیر آب جاری بوده: اول نهر وسط صحن کهنه و بست بالا و پایین خیابان؛

دوم مسیر آبی که ابتدا از آب باقی‌مانده قنات سناباد تأمین می‌شد ولی در دوره قاجار و به سال ۱۳۳۳ ق (حدود ده سال قبل از طراحی نقشه) به جهت دور ماندن آب مسجد از آلودگی، لوله‌ای از باغ منبع (خارج دروازه سراب) تا مسجد ساخته شد. آب مسجد گوهرشاد از ایوان معروف به آب وارد، پس از مسجد به حوض تیمچه پایین پا و پس از آن به مدرسه پایین پا و بخشی از آن به مهمان‌خانه خدامی وارد می‌شد.

۱. مسجد گوهرشاد	۱۱. حیاط آشپزخانه	۲۱. دربند علی خان
۲. مسجد پیرزن	۱۲. مطبخ	۲۲. دکاکین موقوفه مسجد گوهرشاد
۳. مسیر آب (نهر آب)	۱۳. کوچه پشت مسجد	۲۳. ایوان حاج حسن
۴. حوض	۱۴. منبر مسجد	۲۴. پایین پای مبارک
۵. ایوان جلو دارالسیاده	۱۵. انبار مسجد	۲۵. دکاکین (تیمچه پایین پا)
۶. کفشکن	۱۶. ایوان مقصوره	۲۶. شبستان گرم
۷. شبستان	۱۷. راه پله	۲۷. کشیک خانه
۸. درب بازار (بزرگ)	۱۸. مناره	۲۸. محراب
۹. ایوان آب	۱۹. مدرس	
۱۰. شربت خانه	۲۰. درب کاظم خان	

نتیجه‌گیری

ایفا کند. وجود مضجع شریف امام رضا(ع)، مساجد، مدارس، رواق‌ها، شبستان‌ها، صحن‌ها، بازارها، راه‌آب، مزارها، مهمانسراها، مناره‌ها، کتابخانه و مراکز اداری و انبارها بخشی از مؤلفه‌هایی است که در این پژوهش معرفی گردید. پیشنهاد می‌گردد در پژوهشی علمی تمام نقشه‌های کهن به‌جامانده از حرم مطهر رضوی بررسی علمی شده، با مقایسه این نقشه‌ها، سیر تاریخ مصور ساخت و سازهای ابنیه حرم مطهر رضوی به‌عنوان یکی از منابع هویتی حرم مورد پژوهش قرار گیرد.

حرم مطهر رضوی منبع اصیل و ضرب‌آهنگ جریان حیات‌بخش شهر مشهد مقدس است. در این مجموعه اماکنی وجود دارد که در درون آن می‌توان روح جمعی و عبادی زائران و مجاوران حضرت را مشاهده کرد. در طول تاریخ بخشی از این جریان زندگی دچار تغییر و فراموشی شده است که می‌تواند به‌عنوان یکی از مبانی هویتی مورد بررسی قرار گیرد. یکی از ابزارهای شناخت و بررسی گذشته و تاریخ حرم مطهر رضوی، نقشه‌هاست.

در این پژوهش با بررسی یکی از کهن‌ترین نقشه‌های ابنیه حرم مطهر که در اواخر دوره قاجار طراحی شده، شناختی نسبی در باب اماکن مقدس حرم مطهر رضوی و بازارها و کوچه‌های متصل به آن به‌دست آمده است. همچنین با بررسی اماکن مطرح‌شده در نقشه از منظر تاریخی و میراثی، مؤلفه‌هایی مشخص شد که در بازتولید معانی هویتی این مکان مقدس می‌تواند نقش

پی‌نوشت

۱. با بررسی پژوهشگر مشخص شد که با وجود نقشه‌هایی با قدمت بیشتر از شهر مشهد، این سند کهن‌ترین نقشه‌ای است که به صورت مهندسی و دقیق، ابنیه حرم مطهر در آن ترسیم شده است.
۲. بغایری از پیشگامان معاصر در فن نقشه‌برداری و علم جغرافیا در ایران است که به سال ۱۲۴۸ ش در اصفهان به دنیا آمد و پس از تحصیل در دارالفنون، سفارش‌هایی در زمینه نقشه‌برداری اراضی و املاک انجام داد. همچنین با گردآوری و مطالعه انبوهی از نقشه‌های انگلیسی، روسی، آلمانی، فرانسوی و ترکی و همچنین تطبیق اعلام آن با متون تاریخی و جغرافیایی فارسی و محلی به شهرت رسید و در اغلب فعالیت‌های راجع به حدود ایران، در مقام سرپرست فنی هیئت اعزامی حاضر بود. [نقشه‌ای که در این پژوهش بررسی شده از اموری بوده که طی فعالیت‌های بغایری در تعیین سرحدات مرزی شمال شرق ایران با روسیه طراحی شده است]. بغایری در ۸۴ سالگی به سال ۱۳۳۲ ش درگذشت (بیات، ۱۳۶۹: ۱/۱۴۸۰).
۳. با وجود مراجعه به فهرست مرکز اسناد کتابخانه به علت فهرست‌نگاری ناقص (در این مرکز اعلام شد نقشه فهرست نشده است) اندازه و همچنین نوع کاغذ و دیگر مشخصات نسخه‌شناسی نقشه مشخص نگردید.
۴. کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره ثبت جزوه قرآنی: ۱۱۲۲۳
۵. کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره ثبت جزوه قرآنی: ۱۲۵۰۱
۶. پوپ (۱۲۶۰-۱۳۴۸) در وصف حرم مطهر رضوی آورده است: مدفن امام رضا(ع) شامل قریب سی بناست و معرف بیش از پنج قرن ساختمان‌سازی، شامل مسجدها، شبستان‌ها، مدرسه‌ها، کتابخانه‌ها، نمازخانه‌ها و کاروانسراها. همه بناها را چهار صحن عظیم به هم پیوند می‌دهد (پوپ، آرتور. ۱۳۸۲: ۲۲۱). ۷. این نقشه به شماره ۶۲۲۵۹ در مرکز اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس نگهداری می‌گردد.
۸. مبال: جایی که در آن پیشاب ریزند، مستراح، ادب‌خانه، آب‌خانه (معین، ۱۳۷۵: ۳/۳۷۶۴)
۹. این مکان دربرگیرنده مدرسه و موقوفات مدرسه پایین پا(سعیدیه) بوده که در زمان طراحی نقشه، خود شامل تیمچه بازار صحاف‌ها و زرگرها و در جنوب شرقی آن بنای باقی‌مانده از مدرسه پایین پا(سعیدیه) در دوره صفوی بوده است.

منابع

- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۶۱) سفرنامه ابن بطوطه. ترجمه محمد علی موحد، تهران: علمی و فرهنگی.
- بیات، کاوه (۱۳۶۹) «بغایری، عبدالرزاق» دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر مصطفی میرسلیم، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
- بیهقی، محمد بن حسین (۱۳۹۰) دیبای دیداری؛ متن کامل تاریخ بیهقی، چ ۱، تهران: سخن.
- پروشانی، ایرج (۱۳۷۵) «بست و بست نشینی» دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
- پوپ، آرتور (۱۳۸۲) معماری ایران، تهران: اختران.
- معین، محمد (۱۳۷۵) فرهنگ فارسی، چ ۹، تهران: امیرکبیر.